

TEL AVIV UNIVERSITY
THE LESTER AND SALLY ENTIN
FACULTY OF HUMANITIES
THE SHIRLEY AND LESLIE PORTER
SCHOOL OF CULTURAL STUDIES

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח
ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר למדעי התרבות
ע"ש שירלי ולסלי פורטר

תקציר עבודת המחקר

**התפתחות העיצוב של הדמויות המרכזיות ברומנים של אברהם
נצראללה (מ- 1985-2014)**

מאת: כבהא ח'אלד אחמד
מנחה: פרופסור גריס ח'ורי

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב

אוגוסט 2019

תקציר

עבודת מחקר זו דנה בשלבי התפתחות הדמות ברומן הערבי, החל מהמחצית השנייה של המאה התשע עשרה עד הופעת הרומן המודרני והרומן הפוסט-מודרני המושפע ממנגנונים מודרניים לבניית נרטיב, תוך התבוננות מיוחדת ביצירותיו של הנובליסט אבראהים נצראללה (1954-) ובמיוחד התפתחות ועיצוב הדמויות המרכזיות, שיטות בנייתן במישור האומנותי, והשפעת עיצוב זה על תפקידה הייעודי של הדמות .

עבודת מחקר זו ניסתה לעמוד על זיקת ספרות למערכת התרבותית, על פי תיאוריית הרב מערכת (polysystem theory) שפיתח אבן זוהר, לפיה ספרות היא רב מערכת, שכוללת מגוון סוגים של פרוזה ושירה, והיא נבדלת משאר המערכת הרב תרבותית, על מרכיביה הפוליטיים, החברתיים והמנטאליים, אך בה בעת היא מובנית בתוכה באמצעות קבוצה של קשרים¹.

חוקרים ומבקרים רבים הדגישו את הקשר הזה, אשר הוביל לשינויים מרחיקי לכת בשפה ובסגנון, וסברו כי הטכניקות החדשות שבהן נעשה שימוש ברומן המודרני אינם טכניקות שהסופרים השתמשו בהם מתוך בחירה, אלא שאלה נכפו מכורח השתנות התכנים שהוכתבו על ידי ההשקפות האינטלקטואליות, הפוליטיות והחברתיות

שבעת עשר הרומנים שהוציא נצראללה בין השנים (1985-2014) נפרשים על פני שלוש תקופות:

1. התקופה הראשונה (1985-1998): נצראללה מוציא לאור שלושה רומנים נפרדים: **ברארי אלחמא** (מדבריות הקדחת) (1985), **עו** (נביחה) (1990), **הארס אלמדינה אלצ'א'עה** (שומר העיר האבודה) (1998).

2. התקופה השנייה (1988-2012): **משרוע אלמלהאת אלפלסטיניה** (פרויקט הקומדיה הפלסטינית)- כולל תשעה רומנים: **אלאמואג' אלבריה** (הגלים היבשתיים) (1988), **מג'רד 2 פקט** (שניים בלבד) (1992), **טיור אלחד'ר** (ציפורי אזהרה) (1996), **טפל אלממחאת** (תינוק המחק) (2000), **אעראס אאמנה** (חתונות רגועות) (2004), **תחת שמש אלצ'והא** (תחת שמש

¹ ראה: Even Zoher 1990, p 27

שעות הבוקר) (2004), זמן אלה'יול אלבייצ'אא (זמן הסוסים הלבנים) (2007), קנאדיל מלכ אלג'ליל (עששיות מלך הגליל) (2012).

3. התקופה השלישית (2005-2014): **משרוע אלשרפאת** (פרויקט המרפסות), הכולל חמישה רומנים: **שרפת אלהד'יאן** (מרפסת ההזיות) (2005), **שרפת רג'ל אלת'לג'** (מרפסת איש השלג) (2009), **שרפת אלעאר** (מרפסת הקלון) (2010), **שרפת אלהאויה** (מרפסת התהום) (2013), **שרפת אלפרדוס** (מרפסת גן העדן) (2014).

עבודת המחקר ניסתה להתחקות אחר התפתחות הדמות הראשית ברומנים הנ"ל, ובחנה את הסמיוטיקה האינטלקטואלית של הדמות ברומן, דבר שמצריך תיאור גיבורי הרומנים בראיה הומאנית עמוקה, מקיפה ורחבה.

בתחום חקר שפת הספרות, המחקר ניסה לבחון את הפונקציה הספרותית של השפה בהיותה יסוד מרכזי להתפתחות ועיצוב דמויות מרכזיות ברומן המודרני, וזאת תוך זיקה למושג הפונקציה הפואטית של השפה (poetic function), אותה המציא המבקר הפורמליסט רומן יאקבסון (Roman Jakobson) שלדעתו, ברגע שהקורא מתמקד באלמנט הלשוני, השפה הופכת למטרה בפני עצמה, מה שמאפשר לקורא לחוש את ההנאה האומנותית, דבר שמייחד את שפת הספרות, בה הפונקציה הפואטית גוברת על שאר הפונקציות.

יש לציין שבכל מחקר של הרומן המודרני, חובה להתחשב בניתוח הסגנונות הלשוניים והנרטיביים שעיצבו את חווית הכתיבה. אין ספק שניתוח ספרותי של הלשון יוביל להבנה יותר מעמיקה ויותר מדויקת של תוכן יצירת הספרות, ויסייע להבנת עיצוב והתפתחות הדמויות, שכן לא ניתן להפריד בין תוכן לצורה, שזו גישה חדשה שנכנסה לספרות הערבית דרך האסכולה הפורמליסטית המאוחרת, אסכולת מיכאל בכטין (Mikhail Bakhtin), אסכולה זו הציגה שילוב פורה בין פורמליזם ומרקסיזם, אם כי נותרה פורמליסטית ביחסה למבנה הלשוני, אך הושפעה במגמה המרקסיסטית וסברה שאין מקום להפרדת הלשון מהאידיאולוגיה.

כמוכן, מחקר זה ניסה להתבסס על התיאוריות של האסכולה הפורמליסטית הרוסית, שהסופר הושפע ממנה, עניינה של אסכולה ספרותית זו התמקד בפורמט והפך אותו למרכיב קרדינאלי בספרות. יצירות הספרות הנדונות במחקר זו מלמדות כי עלה בידו של הסופר נסראללה להתאים את הפורמטים הנרטיביים לתכנים,

כך שכל רומן מתאפיין בפורמט נרטיבי ייחודי שהופך אותו לרומן חדש, החיפוש אחר צורות חדשות היא פעולה בלתי נמנעת, שכן לא ייתכן שהסופר יחבר את כל הרומנים שלו בפורמט אחד.

העיסוק בייחודיות ובגיוון של פורמטים ספרותיים הוביל אותי למושג ההזרה (defamiliarization) של המבקר הפורמליסט שקלובסקי (Viktor Shklovsky) שלדעתו, מרגע שהקבלה הופכת למוכרת היא נהיית אוטומטית, וזאת אם נתייחס להזרה כטכניקה נגדית לטכניקה של יצירת אומנות קונבנציונלית הנבנת על ידי פרספקטיבה וסגנון, תוך הזרת היצירה הספרותית, הנחלת המסתורין עליה, והסרת האינטימיות המשעממת ממנה.

בהתבסס על עיקרון הקיטוע (atomization) בפיזיקה המודרנית, חקרנו את תופעת קיטוע הדמויות המרכזיות ברומן המודרני, מכיוון שקיטוע הסיפור מבחינת צורה ותוכן, וקיטוע הדמויות הספרותיות, והעלילה, הפכו לתופעה עיקרית ברומן המודרני.

מבנה העבודה

העבודה כוללת ארבעה פרקים: **פרק ראשון** הנו מעין רקע תיאורטי בו נעשתה סקירה היסטורית-ספרותית של התפתחות הדמות ברומן הערבי מהמחצית השנייה של המאה התשע עשרה ועד שנות השישים של המאה העשרים (עת הופעת הרומן המודרני שהושפע מנרטיבים מערביים). סקירת התפתחות זו מורכבת מארבעה תת פרקים:

1. הדמות הספרותית במאה התשע עשרה.
2. הדמות הספרותית ברומן האומנותי הראשון (לפי רוב החוקרים) בספרות הערבית המודרנית: הרומן **זינב** (1914) של הסופר מוחמד חסנין הייכל (1888-1956) כמודל.
3. הדמות המרכזית ברומן הריאליסטי המסורתי: רומן **בדאיה ונהאיה** (התחלה וסוף) (1949) של הסופר נגיב מחפוט' (1911-2006) כמודל.
4. הדמות המרכזית ברומן המודרני: הרומן **איאם אלנסאן אלסבעה** (ימי האדם השבעה) (1968) של הסופר עבד אלחכים קאסם (1935-1990) כמודל.

המעקב אחר התפתחות הדמות ברומן נמשך על פני ארבעה שלבים אלה, החל מהמאה התשע עשרה ועד להופעת הרומן המודרני. ממצאי הסקירה מצביעים על כך שהדמויות ברומן הערבי התפתחו באופן כללי בד בבד עם התפתחות טכניקת הכתיבה, אשר הושפעה מהספרות המערבית. כמה מהסופרים שיהקו תפקיד מכריע בדרך להפיכת הדמות הספרותית מדמות פסיבית לדמות דרמטית הממלאת תפקיד חשוב וכולט בהצגת מאורעות הרומן. דמות משכנעת שהציגה את המציאות העכשווית- החברתית הופיעה לראשונה ברומן **זינב** (1914) של הסופר מוחמד חוסיין היקל, רומן שמין כרומן אומנותי ראשון בספרות הערבית הודות לאופן החדש של הצגת הדמות הספרותית.

המפנה החד בעיצוב הדמויות החל עם הופעת הרומן **בדאיה ונהאיה** (1949) של הסופר נגיב מחפוז, מפנה זה התבטא בשימוש בטכניקות חדשות, אשר קידמו את תרומתה האקטיבית של הדמות לנרטיב, אך לא הייתה זו תרומה במידה מספקת שתאפשר סיווג רומן זה כרומן מודרני. בנוסף לכך, האלמנטים הקלאסיים עדיין האפילו על הרומן. לכן, תוך מגע מתמשך עם הספרות המערבית, סופרים המשיכו לחפש טכניקות יותר חדישות כדי לגייס את הדמויות לתהליך העיבוד הנרטיבי ולהפחית מהדומיננטיות של המספר בכל האספקטים של הרומן. המצאת דמויות חדשות התאפשרה לסופרים כאשר החלו להשליך אור על העולם הפנימי של הדמות ולשקף על עולמה החיצוני, כך שבסופו של תהליך, השלכה זו השפיעה באופן ניכר על הכתיבה הנרטיבית, במיוחד בקרב סופרים משנות הששים של המאה העשרים, עת הופעתו של הרומן המודרני שהושפע הן מההישגים של הרומן המערבי באותה עת והן מתיאוריות אוניברסאליות בתחום הספרות. הרומן "**איאם אלאינסאן אלסבעה**" (1968) של הסופר עבד אלחכים קאסם היווה עדות לתחילתו של המפנה זה.

הפרק השני הוא אחד הפרקים המרכזיים במחקר, ועוסק בעיצוב הדמויות המרכזיות בתקופה הראשונה של הסופר נצראללה, שכוללת שלושה רומנים, בשני רומנים דן המחקר בעיצוב הדמויות המרכזיות בקצרה, וברומן **עוו** בצורה מורחבת.

הרומנים הללו מראים התפתחות מוחשית ושינוי איכותי באופן הטיפול בדמויות המפתח, בצורה המאפיינת את הספרות הפוסט-מודרניסטית. הרומן **ברארי אלחמא** מסמן פנייה חדה בנתיבו של הרומן הערבי, שעיקרה תיאור מסע מפרך במעמקי הדמות הראשית השחוקה, המשקפת את המציאות העגומה שבה הערבי

חי איננו מסוגל להשיג לעצמו את המינימום הדרוש לו. המצב הזה גרם לדמות הראשית לשקוע בחלומות וסיוטים ולראייה מעוותת של המציאות. תווי ההיכר האלה של הדמות הראשית כפו על הרומן צורה המשוחררת מטכניקות הסיפורת המסורתית, צורה המתאפיינת בפירוק, ניתוק ודחיקה לשוליים של האירועים, תוך שימוש בטכניקות של הפוסט-מודרניזם. אולי המסקנה החשובה ביותר של המחקר היא הצלחתו של הסופר לקיים דו-שיח בין הדמות הראשית לבין אישיותה המפורקת לאורך הרומן כולו. הסצנות ברומן שבהן דן המחקר מצביעות על תבנית נרטיבית יוצאת דופן שבה השתמש הסופר כדי לעבור בין הגופים, אם כי הגוף השני נותר דומיננטי ברומן, ומשמש להצביע על האטומיזציה של הדמות הראשית.

ברומן **עוו** נצראללה אפשר לעצמו חופש תנועה בכיוונים רבים, ועיצב את דמויותיו בהתבסס על יסודות חומריים, פילוסופיים ונפשיים. העבודה דנה בשלושה היבטים חשובים: החומרי, הנפשי והפילוסופי, וזאת במטרה לזהות את דפוסי עיצוב הדמויות המרכזיות. העבודה מציגה שלוש שיטות ששימשו את נצראללה להצגת הדמויות המרכזיות: שיטת ההצגה (showing), שיטת ההתבוננות הפנימית (introspection) והשיטה הסיפורית (telling).

שיטות אלה משייכים את הרומן אל זרם התודעה (stream-of-consciousness) בזכות מגוון רב של מכניזמים נרטיביים חדשים וטכניקות שאפיינו את הרומן של זרם זה. לרומן מספר מאפיינים המצביעים ללא ספק על מודעותו של הסופר לזרם התודעה, שעניינו חשיפת העולם הפנימי של הדמות ברומן בלי התערבות המספר החיצוני. העבודה דנה גם בטכניקות העיקריות המשמשות את הרומן של זרם התודעה כמו מונולוגים פנימיים, חלומות ואובססיות, התערבות בין הדמות לבין המספר היודע כל דבר, תוך התמקדות בשפה והבלטת חשיבותה ברומן **עוו**.

העבודה הגיעה למסקנה כי נצראללה יצר צורה חדשה של המונולוג הפנימי שהפך לכלי בידי הרומן הריאליסטי והרומן המודרניסטי. הסצנות ברומן **עוו** מצביעות על שבר במבנה המונולוג הפנימי, על ידי כך שהוא מקבל צורה של דו-שיח בין שתי דמויות או אף יותר. הדבר מראה כי הסופר שרטט בכישרון יוצא מן הכלל את נתיב פעולת הנפש ותיאר בדייקנות מפליאה את פנימיותה של הדמות הראשית, את מניעיה ואת כיווני מחשבותיה. הרומן מציג שני דגמים של מונולוג פנימי: מונולוג של מתח והפרעה, ומונולוג של דיון אינטלקטואלי. שני הדגמים זהו באמצעות ניתוח של יסודות לשוניים. אחד התפקידים של הלשון הוא

להביע את פנימיותה של הדמות הספרותית. כאשר הדמות במתח, משתקף הדבר בשפתה המקוטעת, וכאשר היא רגועה ובוטחת, משתקף הדבר בשפה מסודרת, ולעיתים אף משובחת. המונולוגים מן הסוג הזה מופיעים כאשר הדמות במצב רוח טוב, הגורם לה להגות משפטים בנויים היטב.

העבודה גם מראה את החשיבות שיש לסימנים סגנוניים באמצעותם מיושם עקרון מעבר הנרטיב מנקודת המבט הפנימית אל נקודת מבט חיצונית. זו טכניקה שבה הסגנון שבו משתמש הסופר נקבע לצורך שיתופה של הדמות באקט הסיפורי, ובכך מתבטלת בלעדיותו של המספר החיצוני. הטכניקה הזאת מופיעה בעיקר באמצעות סגנון ההתבוננות הפנימית והסגנון התיאורי.

ברומן **חארס אלמדינה אלצ'אעה** יש שבר ברור בטיפול בדמות הראשית. הסיפור מתמקד בדמות אחת בלבד, הגיבור שיוצא ממקום עבודתו ומגלה שהעיר רבת עמון התרוקנה מתושביה. הוא יוצא למסע מפרך על מנת למצוא את הסיבה להיעלמות. המחקר הנוכחי מגיע למסקנה כי ברומן נעשה שימוש בכלים ובטכניקות שאינם נפוצים ברומן הערבי, אולי החשוב ביניהם הוא השימוש בדו-שיח בין הדמות הראשית והמספר הכל-יודע לאורך הרומן כולו. זו טכניקה שבאה לפצות על העדרן של דמויות נוספות ברומן. לדמות הראשית אין עם מי לשוחח חוץ מאשר עם המספר הכל-יודע, המלווה את הדמות מתחילת הרומן ועד סופו.

הפרק השלישי עוסק בעיצוב הדמות המרכזית בתקופה השנייה בקריירה הספרותית של אבראהים נצראללה. לרומנים של התקופה הזאת הוא נתן את השם הכולל "הקומדיה הפלסטינית", שעליה נמנים תשעה רומנים. כאן השתדלנו לעמוד על הטכניקות והסגנונות שבהם השתמש הסופר בעיצוב דמויותיו בשמונה מתוך תשעה הרומנים, כולל שבירה וקיטוע, אקזוטיות, מחיקה ושחיקה של הדמות, המספר הכל-יודע ויחסו אל הדמות הראשית, תבניות לשוניות ואלמנטים סגנוניים ושימושם הספרותי, המשמעויות הסמליות של הדמויות המרכזיות. בכמה רומנים אפשר לראות קשר בין הצורה הספרותית לבין הדמות הראשית והתוכן, וברומן **קנאדיל מלכ אלג'ליל** דמותו של הגיבור, ז'אהר עלעמר אלזידאני, מעוצבת כדוגמה לגיבור החיובי באותה תקופה, תוך ניסיון מצדו של המחבר להפוך אותה לאגדה כמנהיג הראשון של העם הפלסטיני במאה השמונה-עשרה.

בפרק הזה הגענו למסקנה כי נצראללה הוא בין מחברי הרומנים בעת האחרונה שביטאו בצורה הבולטת ביותר את מחויבותם לעניין הפלסטיני, כמוכח מסדרת הרומנים של "הקומדיה הפלסטינית", פרויקט שבו מתוארים הסבל והכאב של העם הפלסטיני. המחקר מבליט את העיצוב המדויק של דמויות הרומנים ואת התפתחותם, ואת האמצעים הרבים שבהם השתמש המחבר במאמציו לפתח את אופן טיפולו בדמויות. להלן נפרט את הסגנונות והטכניקות שבהם השתמש נצראללה בכל האחד מן הרומנים של "הקומדיה הפלסטינית":

באשר ליצירה **אלאמואג' אלבריה**, זו איננה מסווגת כרומן, אלא כחיבור ספרותי מסוג חדש, שבמבנהו שותפות טכניקות מסוגות שונות: נרטיב כמו ברומן, דו-שיח כמו במחזה, שפה שירית, ועוד. הציר הראשי ביצירה הוא סכסוך בין שתי דמויות ראשיות, אלבחרי ושלמה. המחקר הגיע למסקנה כי דמותו של אלבחרי עוצבה בהתאם לאידיאולוגיה של נצראללה כסופר פלסטיני לוחם. לכן הדמות מקרינה עוצמה, כמייצגת את עוצמתו של העם הפלסטיני, ואילו שלמה מוצג כדמות חלשה, שאיננה מסוגלת לעמוד בפני כוח הרצון של העם הפלסטיני ומסעו המפרך להשגת שחרור לאומי.

ברומן **מג'רד 2 פקט** משתמש נצראללה במספר משתף, המייצג את הדמות הראשית ומתאר אירועים תוך מעבר בין מקומות רבים, דבר המביא לידי התפרקות הצורה הסיפורית. הסיבה לכך אולי נעוצה בעובדה שהאירועים מתוארים מנקודת מבטה של הדמות הראשית, שהושפעה מהמצב העגום של הפלסטינים, מהקיום העלוב של הפלסטינים במחנות הפליטים. הרומן מורכב מידיעות נטולות סדר והקשר, השוברות את רצף הסיפור ויוצרות טקסט מטעה ומבלבל, שמאלץ את הקורא להתאמץ כדי לחבר יחד את החלקים המפורקים.

בעבודה אנו דנים ביחס שבין צורת הרומן ותוכנו. המחבר משתמש ברומן הזה בטכניקות של רומן זרם התודעה, המתאים ביותר לאופי המקוטע של מבנה הרומן **מג'רד 2 פקט**, אופי הנובע ממצבו הנפשי של הגיבור, המספר על אירועים המושפעים מרוחות המלחמה הנושבות מכל עבר.

המסקנה של המחקר היא שהרומן הזה משתמש בטכניקות הלקוחות מצילום קולנועי, כולל הבזק לאחור. האירועים המסופרים ברומן מוגשים ביחידות קטנות המתחברות יחד כדי להעביר לקורא את הרעיון

המרכזי, ללא צורך בתיאורים ארוכים המציגים את הדמויות והאירועים, כמקובל ברומן הריאליסטי המסורתי.

ברומן **טיור אלהד'ר** מציג הסופר דמות פנטסטית, המתארת את האירועים בצורה דמיונית. האופי הפנטסטי משתקף בדמותו של הילד, שהוענק לו חופש מוחלט להיות המספר הכל-יודע בחלק מהפרקים. המחקר עוסק באופן שבו עוצבה דמותו הפנטסטית של הילד וכן ביסודות הלשוניים והתאמתם לאופייה של הדמות הראשית. שכן השפה משקפת תפקיד מפתח בפיתוח הצורני של הרומן ובהתפתחות הדמות הספרותית. היא פועלת באמצעות היסוד הפנטסטי כדי למשוך את תשומת לבו של הקורא ולחזק את הקשר בינו לבין הטקסט הספרותי. הרומן מפגיש אותנו עם הדמות בעודה עובר בבטן אמו ואחר כך כילד המלמד את הציפורים להיזהר. הסופר משתמש בשפה המתאימה לתמימות של ילד, כזאת שלא תפגע בכנותו. במילים אחרות, נצראללה הצליח ליצור שפה המתאימה לילדים אך באותו זמן גם משמרת את המאפיינים של שפה ספרותית. השפה המשמשת ברומן שוטפת וגמישה, אך שומרת על תכונותיה הספרותיות ומחקה היטב את המציאות; אילו היה הסופר משתמש באותה שפה שבה השתמש ברומנים האחרים שלו, הייתה היצירה הזאת רחוקה מאוד מלחקות את המציאות.

הרומן **טפל אלממהאט** מתאפיין בעיצוב חדש של הדמות הראשית, ובכך מצביע על התפתחות מוחשית בתחום הזה. היצירה גם מהווה דוגמה טובה להתאמה בין שלושת המרכיבים של רומן: הצורה הספרותית, הדמות והתוכן. בעבודה יש עיון מדוקדק במרכיבים הללו וביחסים ביניהם, תוך התייחסות לטכניקות הספרותיות שבהן השתמש המחבר, למשל השימוש שעשה במספר הכל-יודע, שלו הוא העניק חופש מוחלט בעיצוב דמותו של הגיבור. המספר פונה אל גיבור הרומן, המופיע בכוונת מכוון כדמות שחוקה וחסרת כול. זהו סמל פואד, המסמל את צבאות ערב שהוקמו על מנת להגן על פלסטין במלחמת 1948, צבאות שהדיווחים על ניצחונותיהם התבררו כשקרים, כפי שמובע ברומן באמצעות סמל פואד, המתואר כמתנווד בין גבורה וחוסר גבורה, כמגשים חלק מחלומותיו וכנכשל בהשגת חלק מיעדיו. הוא מצליח לקבל קידום בדרגה ולהתקרב אל מנהיג הארץ, אך נכשל ברמה הפורמלית של הטקסט הספרותי וברמת התוכן. באשר להיבט הצורני, הוא נעדר יכולת לבטא את עצמו והסופר מונע ממנו מלהשתתף בסיפור האירועים; הוא מתואר, אך נעדר כל אפשרות לספק נתונים לקורא. המספר הכל-יודע מדבר אליו אך הלה איננו מתפקד כאישיות

עצמאית באף אחת מן הסצנות של הרומן. הסצנות מתחלפות ומשתנות בהתאם לרצונו של המספר, הנצמד אליו בכל צעדיו, ומשליט את הדיבור בגוף שני על היצירה. מבחינת התוכן, הוא נכשל בהגנה על פלסטין, ומסמל בכך את חולשתו של "צבא ההצלה" שהוקם על מנת להגן על הארץ. מבחינה צורנית, הרומן מתבסס על מבנה של אוטוביוגרפיה, שלדעתו של נצראללה הוא מבנה חלש ו"מוחק". השימוש במבנה הזה מהווה ניסיון מצדו של הסופר ליצור התאמה בין הצורה הספרותית, הדמות הראשית, והתוכן: המבנה דל, הדמות הראשית שחוקה, וכך גם התוכן הכללי שבו מטפל הרומן: צבאות ערב החלשים, שאינם מצליחים להגן על פלסטין.

המחקר גם מטפל בתבניות הלשוניות ובמאפיינים הסגנוניים ברומן **טפל אלממחאת**, שלהם מספר תפקידים ספרותיים. החשוב ביניהם הוא קירוב הזמנים, כלומר, מחיקת העבר והפיכתו להווה, במטרה לעורר אצל הקורא את ההכרה שהדמות המדוברת איננה היסטורית אלא עכשווית. המאפיינים הללו, המיוחדים לספרות, יוצרים איזון בין האירועים ההיסטוריים והאירועים הדמיוניים. הסופר מגיש לנו טקסט ספרותי ולא היסטורי, וההנאה האמנותית שיש לנו מהרומן נובעת מהשימוש בשפה הספרותית כאמצעי חשוב להבלטת "הפונקציה השירית של השפה", כמאמר החוקר הפורמליסט רומן יקובסון. במובן הזה אין מטרתו של הרומן מצמצמת בדיווח על אירועים היסטוריים, כי בנוסף לכך הוא גם מסב לקורא הנאה אמנותית רבה. כאשר הקורא מתמקד בהיבט הלשוני ובשימוש האמנותי בלשון, הופכת זו האחרונה למטרה בפני עצמה ולא רק לאמצעי תקשורת. התכונות והמאפיינים הללו הופכים את השפה ליסוד דומיננטי ברומן.

הרומן **אעראס אאמנה** מתארת את סבלן של נשים פלסטיניות בעקבות האינתיפאדה השנייה (2000). המלחמה השפיעה על הדמויות ברומן, המוצגות כמתפוררות, מבחינה נפשית וחומרית כאחת. על מנת ליצור התאמה בין הצורה הספרותית והתוכן, עיצב הסופר את דמויותיו בהתבסס על עקרון הפרגמנטציה, שאותו הוא החיל על הדמויות ועל המבנה. ההתפוררות הנפשית והחומרית של הדמויות משקפות את מכונת המוות שגרמה להרס נפשי וחומרי. נצראללה נתן למכונת המלחמה ליצור שבר בשיח הנרטיבי. המחקר העלה כי שבירת הנרטיב לחלקים זעירים אינה אלא טכניקה שאפשרה לסופר להתאים את הצורה האמנותית של הרומן לתוכנה הכללי. ההתפוררות וההרס משתקפים בברור בדמויות של הרומן, המצויים במצב של תעייה נפשית, כפי שנראה בעליל בדרך שבה הם מתמודדים עם המתים כמו עם החיים.

הרומן **תחת שמש אלצ'הא** מתאר את הוויכוח הפנים-פלסטיני בנוגע לגבורה. הדבר נעשה באמצעות שתי דמויות, המסמלות שתי קבוצות בחברה הפלסטינית, קבוצה אחת הנלחמת, ואחרת שרק מתחזה לנלחמת. ברומן הזה נצראללה מבקר את החברה הפלסטינית בחריפות, בהציגו דמויות המתאפיינות באנוכיות ורדיפת כוח. הדמויות הללו חושפות את הטכניקה של הרומן ואת התפקיד האמנותי שהן משחקות כסמלים של המציאות המשברית שבה מצוי העם הפלסטיני.

דבר דומה אפשר לראות ברומן **זיתון אלשוארע**, המספר על סלוא, בחורה שנאנסת ויכולת ההחלטה נשללת ממנה. הדמות הזאת, הממלאת תפקיד מרכזי ברומן, מציגה בפני הקורא חלק מן הבעיות החברתיות והפוליטיות בתוך אחד ממחנות הפליטים הפלסטיניים. הבחורה חלשה, ונאנסת על ידי דודה ועל ידי אישיות בכירה ובעלת השפעה.

המאפיינים הסגנוניים והלשוניים מסייעים להבעת הסמליות של סלוא, גיבורת הרומן, המסמלת את פלסטין, שנאנסת על ידי תושביה, אלה שמתיימרים להיות נאמנים למולדת אך בפועל הם אויביה האמתיים. במובן הזה יוצר הרומן הזרה, שבאמצעותו מבקש הסופר להציב את הרומן כיצירה "בלתי קריאה", במובן של סיווג הסוגות הספרותיות אצל רולנד בארת.

הרומן הבא שבו מטפלת העבודה הוא **זמן אלה' יול אלביצ'אא'**, הנחשב לרומן החשוב ביותר של "הקומדיה הפלסטינית", בהיותו מבוסס על עדויות מפורטות בעל-פה של אנשים שעזבו את המולדת וחיו בניכר. הרומן מהווה מסמך פנורמי גדול-ממדים המתעד את ההיסטוריה הפלסטינית בשלוש תקופות חשובות: התקופה העות'מנית, תקופת המנדט הבריטי, ותקופת הסכסוך הפלסטיני-ישראלי.

המעניין ברומן הזה הוא יכולתו של נצראללה לעצב חיות כדמויות מרכזיות. הוא עושה שימוש יצירתי בסוסים, שלהם הוא עושה האנשה: לעיתים הם כועסים ולעיתים הם רגועים; הם מבינים עניינים כאילו היו בני אנוש, משתתפים בהרצאת הדברים, מושפעים מהאירועים ובאותו זמן גם משפיעים עליהם, ומשחקים תפקיד חשוב בהתפתחות העניינים. הם עומדים במרכז האירועים בחלקים נרחבים של הרומן, כאשר נצראללה מעניק להם את היכולת להתבטא ולהתבלט בתוך הטקסט. התכונות והמאפיינים האלה מוכיחים

את יכולתו של הסופר להשתמש במושג "הזרה", שאותו מחשיב המבקר הספרותי שקלובסקי כמרכזי וחיוני בכל יצירה ספרותית.

גולת הכותרת בתקופה הזאת של יצירתו היא **קנאדיל מלכ אלג'ליל**, שבה הדמות הופכת למיתוס. זהו הרומן היחיד בכל הפרויקט הזה המתבסס על אישיות היסטורית אמיתית, לא דמות דמיונית כמו בשאר רומני "הקומדיה הפלסטינית". השימוש בדמותו של ז'אהר אלעמר אלזידאני מהווה מסר, דוגמה למיתוס פלסטיני שראוי ללומדו כ"חלק מאיר של חיי הרגש של העם הפלסטיני", כפי שהתבטא הסופר.

בחלק מן הרומנים של "הקומדיה הפלסטינית" עיצב נצראללה את הדמות הראשית תוך שבירת מיתוסים עממיים ופוליטיים, במיוחד ברומנים **טפל אלממחאת**, **זמן אלה'יול אלביצ'אא'** ו**קנאדיל מלכ אלג'ליל**. ברומנים הללו הוא הציג את המיתוסים באופן חסר תקדים בספרות הערבית והפלסטינית. בהיסטוריה הפלסטינית ישנם אירועים שעוררו מחלוקת נרחבת, במיוחד כל מה שקשור ל"צבא ההצלה" תחת פיקודו של פוזי אלקאוקג'י, שהוקם כדי להגן על פלסטין. כמה מן הרומנים של "הקומדיה הפלסטינית" חושפים את האמת אודות הקנוניות של הערבים נגד הפלסטינים ומראים שהכוחות הללו היו רק "שקר של הליגה הערבית", כמאמר המחבר. בנוסף על כך, הרומן **קנאדיל מלכ אלג'ליל** שובר את "מיתוס העשיות", המבוסס על אמונה עממית פלסטינית לגבי האפשרות לחזות את תוחלת החיים של האדם. המיתוס הזה הופרך כמה פעמים ברומן. ההפרכה הזאת משמשת את הסופר כאמצעי להבלטת היבטים שונים של הדמות הראשית (ז'אהר אלעמר אלזידאני). כמו כן, היא מצביעה על מחויבותו של נצראללה לעניין הפלסטיני ועל נאמנותו להיסטוריה הפלסטינית.

הפרק הרביעי והאחרון של העבודה עוסק ב"דיגום הדמויות וממדיהן הסמליות" בתקופה השלישית של הקריירה הספרותית של אבראהים נצראללה, ביצירות שלהן נתן את השם "פרויקט המרפסות". לתקופה הזאת שייכים חמישה רומנים עצמאיים, שבהם מבקר המחבר בעוצמה רבה ובמקוריות את המציאות המדינית והחברתית בעולם הערבי, תוך שימוש בכלים אמנותיים מגוונים ובעלי אופי ניסיוני. ביקורתו מובעת באמצעות דמויות שליליות בעלות השפעה רבה, הפועלות להרוות את צימאונן לאורך תקופה של עשרים שנה לפני המהפכות בעולם הערבי, עד לנקודת הפיצוץ של פרוץ המהפכות. דמויותיו כאן עתירות ממדים פילוסופיים, סמליים ונפשיים, ומשקפות מאבק חריף ואכזרי בין מציאות עלובה הנשלטת בידי

משטרים של דיכוי רודני, לבין חלומותיו של האדם הפשוט, המייחל להתקומם נגד חוקי הדיכוי. התיזה הזאת, המוגשת על ידי הסופר באמצעותם של סמלים, הינה המפתח להבנת הדמויות ביצירות של התקופה הזאת. כתוצאה מכך, מהווה הפרק הזה הכנה טובה להבנת היחס שבין הספרות לבין המציאות החדשה בעולם הערבי. בזאת הפך נצראללה לאחד הסופרים הראשונים שהתייחסו לאביב הערבי בספרות. בתקופה זו הוא השתמש בסמלים כאמצעי בכל הרומנים שלו, העוסקים בסוגיית החירות בעולם הערבי.

הרומנים של התקופה הזאת מצטיינים בריבוי וגיוון הדמויות שיצר נצראללה במטרה לחשוף את הפגמים ואת המזימות של השליטים המדכאים של העולם הערבי, וניסיונותיהם לדחוק את הפרט הערבי לשוליים, במיוחד את המשכילים. "פרויקט המרפסות" נפתח ברומן המעורב **שרפת אלהד'יאן**, המהווה אכסניה לסוגים שונים של אמצעי ביטוי. מתקיים בו דו-שיח בין סוגות ספרותיות ואחרות, וכך נוצר טקסט "בלתי קריא", שבו הצורה הספרותית מפורקת ומפוררת. המבנה הזה משמש את נצראללה לחזק את הקשר שבין הצורה הספרותית לבין התוכן, טכניקה שמטרתה לחשוף עידן שבו התערערו הערכים כפי שהתערער הממד הצורני של הרומן.

הרומן **שרפת אלהד'יאן** מתבונן במצבם הפנימי העגום של הערבים באמצעות הדמות הראשית. נעשה בו שימוש בדמויות מורכבות המעלות תהיות רבות, והוא מתאר אירועים אבסורדיים ובלתי הגיוניים שיוזמים הגיבור ובני משפחתו, החיים חיי מתח בשולי החברה. הדמות הראשית ברומן, רשיד אלנמר, חי עם אשתו וילדיו באווירה טעונה. המשפחה מצויה במצב של אנדרלמוסיה, חוסר יציבות והתפרקות נפשית. דחיקת המשפחה אל השוליים הינה סמל לחברה שאותה המשפחה הזאת מייצגת. בתחילת הרומן אנו נחשפים להעדר התקשורת בין בני המשפחה, כאשר כל אחד מהם חי את חייו הפרטיים לבדו. המחקר בודק את היחסים הללו באמצעות ניתוח מצבים אבסורדיים בעלי ממדים סמליים הקשורים לדמות הראשית.

המעניין ב"פרויקט המרפסות" הוא שבשני רומנים השתמש הסופר במספר כל-יודע, שעליו הוא הטיל את העבודה של תיאור השתלשלות האירועים. הטכניקה הזאת מסייעת להגשים את העיקרון של התאמה בין שלושה רכיבים יסודיים של הרומן: הצורה, הדמות הראשית והתוכן. במחקרנו הגענו למסקנה כי הטכניקות המסורתיות לא נעלמו ברומן הפוסט-מודרני וגם לא הפכו למשהו קפוא שנמחק עם הזמן, אלא בהחלט עדיין ניתן לעשות בהן שימוש. הטכניקות האלה מופיעות בצורה גלויה ברומנים **שרפת רג'ל אלת'לג' ושרפת**

אלעאר, שם עשה המחבר שימוש במספר הכול-יכול. בשני הרומנים הללו הדמויות הראשיות אינן פעילות במעשה הנרטיבי; בכל הסצנות יש המספר הכול-יודע דומיננטי לחלוטין, ובזאת הוא משרת את גישתו של הסופר, לפיה הצורה בספרות היא גם תוכן.

המחקר מגיע למסקנה כי שני הרומנים האלה מהווים קפיצת מדרגה איכותית ביצירות בסוגה זו בעולם הערבי, שכן בהם מתקיימת התאמה בין היסוד המספר לבין היסוד הצורני של הרומן, ובעקבות זאת גם בינו לבין תוכנה של היצירה, בה מוצגות השבירה של המשכילים והחולשה של הנשים בעולם הערבי. הדבר הזה הופך את יצירתו של נצראללה לניסיון שראוי לחקרו, בשל הטכניקות הבלתי שגרתיות שבה, שיצרו צורות חדשות לנרטיב של הרומן, והביאו להתגבשותו מחדש של המספר הכל-יודע.

ברומן **שרפת אלעאר** גילה המחקר קשר בין המוטיבים ביצירה לבין העיצוב של הדמות הראשית. מסקנתנו היא שנצראללה עשה שימוש בטכניקות האלה והפך אותן ליסוד החזק והבולט ביותר ברומן. אכן, אולי הפונקציה החשובה ביותר שממלאים המוטיבים הרבים והסמלים כאן היא התרומה הבולטת שלהם לעיצוב הדמות הראשית. בנוסף לכך, הם גם הגשימו את עקרון לכידות הטקסט, המתבטא במבנה הלשוני והלא-לשוני. גם השימוש בחזרות תרם להעמקת המשמעות באמצעות שמירה על תפקידו הסמנטי, והפך את שפת הרומן לשפה ספרותית למופת, שפה סוגסטיבית, הנושאת צללים של משמעות.

באשר לרומן **שרפת אלהאוייה**, עיצוב הדמות הראשית בו נעזר בטכניקה של "פוליוניה". בשל השימוש שעושה הרומן בטכניקה הזאת, הגענו למסקנה כי הדמויות ביצירה הן בעלות אידיאולוגיות שונות, ומתבססות על העיקרון של חירות נרטיבית, ללא התערבות או השפעה מצד גורמים חיצוניים, כגון מספר חיצוני או המחבר. אולי המסקנה החשובה ביותר של המחקר קשורה לאיכויות האמנותיות של הרומן והתאמתן לצורה הספרותית של התוכן. החופש מאפיין את ההיבטים השונים של היצירה, בצורה וגם בתוכן. עקרון החופש משמש כקשר חזק ביותר קשר אמיץ בין מרכיבי היצירה הספרותית. בראש ובראשונה כוונתנו לחופש הנרטיבי, שכן המספר הכל-יודע ברומן מצמצם את נוכחותו לשולי הטקסט, ומעניק לדמויות הרומן חופש מוחלט לספר את מה שקרה. החופש הזה מובלט על ידי העובדה שכל דמות זוכה לפרק משל עצמה. הטכניקה של "ריבוי קולות" משמשת להצבעה על ריבוי הדעות, שבתורו חושף את ריבוי הגישות האינטלקטואליות והאידיאולוגיות בחברה הערבית. דבר זה תואם את התקופה שבה עוסק הרומן, המכיל

רמזים לאביב הערבי והמהפכות שפרצו כתוצאה בלתי נמנעת של חופש המחשבה, הדרישה לצדק חברתי והמאמץ ליישם את עקרון חופש הדיבור, שהחל בתוניס.

ישנם גם טכניקות חשובות אחרות שבהן השתמש נצראללה ב**שרפת אלהאוייה**, כאשר הוא בא לעצב את הדמויות הראשיות. אחת מהן היא הקשר שיצר בין הדמויות לבין עצמן. כך קורה שחלק מהדמויות, בעודן מספרות את סיפורן, חושפות צדדים נסתרים אצל דמויות אחרות ברומן. הטכניקה הזאת מטרתה למנוע מצב שבו הדמות תתאר את עצמה בעצמה, דבר שאיננו רצוי, לדעתנו. לכן, הודות לטכניקה הזאת, הקורא מקבל השלמת פרטים בתיאור הדמות מעבר למה שהיא בעצמה מוסרת במהלך הרצאת הדברים בפרק שבו היא מתפקדת כמספר.

המחקר טיפל גם בצד הלשוני של הרומן **שרפת אלהאוייה**, הניחן בשפה בעלת רמה גבוהה יחסית ביחס לרומנים האחרים של "פרויקט המרפסות". השימוש בשפה גבוהה ובמבנים לשוניים מליציים מוסבר באופיין של הדמויות הראשיות, המייצגות אנשים משכילים הרגילים להתבטא בשפה גבוהה. במילים אחרות, הרמה הלשונית תואמת את הרמה התרבותית והאינטלקטואלית של הדמויות. המחקר גם הראה כי הרומן הזה הוא היחיד מבין כל היצירות שנדונו במחקר שנמנע כמעט משימוש בשפה המדוברת, שוב בגלל סוג הדמויות שבו והסביבה שבה הן פועלות, כגון אוניברסיטה, משרד ממשלתי, משרד עורכי דין, והתכנסויות ופגישות פורמליות. שפה עממית נמוכה איננה מתאימה לדמויות משכילות ולאופן שבו הן מתקשרות עם הסביבה. הטכניקה של ריבוי קולות מסייעת להעביר לקורא רעיונות מפי דמויות המסוגלות להתבטא בערבית ספרותית ובמשלב גבוה. כפי שהדבר גם אצל מבקרי הספרות הערבים, עבור הדמויות ברומן השפה המדוברת נחשבת לנחותה, ולכן גם בקטעי הדיבור אין הן משתמשות בה; במקום זאת הן מדברות בשפה גבוהה או בינונית. השפה המדוברת משמשת בעיקר בסצנה אחת, היחידה ברומן שבה מופיעה דמות לא משכילה. מסקנת המחקר היא כי הרומן מסווג את הדמויות למשכילות ולשאנן כאלה, וכי הדבר בא לידי ביטוי במבנים הלשוניים שבהם נעשה שימוש, ככלי חשוב במלאכת עיצובן של הדמויות.

הרומן **שרפת אלפרדוס** מציג דמות ראשית שונה לחלוטין מאלה שראינו בשאר הרומנים של "פרויקט המרפסות". ביצירות הקודמות כל דמויות המפתח היו חלשות, נטולות יכולת לעמוד מול בעלי השררה, ואילו ברומן הזה הדמות הראשית קוראת תגר על השלטון באומץ לב. היא איננה נשמעת להוראות שניתנות

לה, למרות אמצעי ההפחדה שהופעלו נגדה. המחקר הנוכחי מראה בבירור כי הדמות הזאת הינה ההיפך הגמור מכל הדמויות האחרות שבהן נתקלנו בשאר הרומנים של הפרויקט, שבהן אנו רואים אנשים שאינם מעיזים להתנגד לשלטונות או לחברה. ההשוואה שלנו גם מראה כי הדמות הראשית ברומן הזה הינה בדיוק ההיפך מן הדמות המשכילה ברומן **עו**, שאף היא הייתה נתונה להפחדות מצד השלטונות, וויתרה על עקרונותיה על מנת לזכות במשרה. הסיבה ל"שבירה" של הרומן הזה מהדגם שהורגלנו אליו של דמויות ראשיות נעוצה בתקופה שבא יצא הרומן לאור, תקופה שבה נשמעו יותר ויותר קולות נגד משטרים של רודנות של איש אחד ונעשו ניסיונות מרד מצד אנשים משכילים ולא משכילים, שבסופו של דבר הביאו לפריצת "האביב הערבי". מסקנת מחקרנו היא שברומן **שרפת אלפרדוס** התכוון נצראללה ליצור דמות ראשית שתתאים הן לתוכן הרומן והן לתקופה שבה הוא יצא לאור, ושבה הוא גם מתרחש, כפי שאפשר ללמוד מרמזים שונים בספר.

המתאם בין צורה ותוכן בולט ברומן הזה במיוחד מתוך השימוש באירועים אבסורדיים ובלתי הגיוניים, המצביעים על התפקיד של השלטון בעולם הערבי והדרך שבה הוא כופה את עצמו על הבריות. הסצנות המופיעות ברומן משמשות להתאים את הצורה הספרותית אל התוכן. החיים בעולם הערבי יכולים בהחלט להיות אבסורדיים לאור מעשי הדיכוי של השלטונות. האלימות של הרשויות והתערבותן בכל תחומי החיים מובלטות כאן באמצעות השימוש במאפיינים סגנוניים פונקציונליים, אך אינן מסוגלות להכניע את גיבורת הרומן, המייצגת את מתנגדי המשטר.

ה"שבירה" שעשה נצראללה ברומן **שרפת אלפרדוס** מצביעה על ההתפתחות שחלה אצלו בעיצוב הדמויות הראשיות, שבאה בד בבד עם ההתפתחויות והשינויים שחלו בעולם הערבי בעשורים האחרונים, והביאה להתאמה של הדמויות הספרותיות אל אופי הדמויות שהופיעו בעולם הערבי והנהיגו אותו לשלב חדש של מודעות קולקטיבית.

לסיום, המחקר הגיע למסקנה כי בכמה מיצירותיו, הצליח נצראללה ליצור מספר מסוג חדש בספרות הפרוזה הערבית. הדבר בולט במיוחד בארבעה רומנים: **חארס אלמדינה אלצ'א'עה**, **טפל אלממחאת**, **שרפת רג'ל אלת'לג' ושרפת אלהאוייה**. יצירתו שמרה על ייחודיות באשר לשימוש בטכניקות וכלים ספרותיים מסוימים. המאפיינים הניסוחיים בכתיבתו של נצראללה הופכות את יצירותיו ליעד מחקרי ראוי. המחקר

הנוכחי הראה בבירור את הצדדים המיוחדים של עבודותיו, הבנויות במידה רבה על השימוש ביסוד ההזרה, המהווה אלמנט בסיסי בכל יצירה אמנותית.